

ANADOLU TÜRK-İSLAM MEDENİYETİ VE DAYANDIĞI TEMELLER

Ramazan ATA*

Öz

Anadolu Türk-İslam Medeniyeti olarak özel bir vurgulama yapıldığı zaman, dört evrensel değerın sentezini ifade edilmektedir ki bunlar; din, adalet, barış ve insan haklarıdır.

Selçuklular, Anadolu'ya geldikleri andan itibaren bu değerlerin temsilcisi olmuşlardır.

Selçuklu Türkleri ve Osmanlılar, Müslüman olmalarına ve bu dinin koruyuculuğunu yapmalarına rağmen, Anadolu'daki diğer dinlere karşı adil bir muamele göstermişlerdir. Her inanç sahibi dinini yaşamada, devlete itaat etmesi ve vergilerini ödemesi karşılığında serbest bırakılmıştır. İnsanlar inançlarını değiştirmeye zorlanmamıştır. İslam kelimesinin bizzat barış manasına gelen ifadesi Anadolu'da asırlarca yaşanmıştır. Anadolu'da yaşayan değişik inançtan insanların din, dil, ırk, mezhep ayırımına tabi tutulmadan barış içinde yaşadıkları tarihi bir gerçektir. Dönemin şartları içinde değerlendirildiği zaman bu medeniyet, insan haklarına en fazla riayet eden medeniyet olmuştur denilebilir. Bunun görülebilmesi için aynı çağın medeniyetleriyle karşılaştırma yapılması yeterlidir. Bu medeniyetin kaynağı; Türk tarihi, İslam dini ve Anadolu kültürlerinde aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Osmanlılar, Anadolu, Anadolu Türk-İslam Medeniyeti

ANATOLIAN TURKISH-ISLAMIC CIVILIZATION AND ITS FOUNDATIONS

Abstract

When it is especially mentioned as Anatolian Turkish-Islamic civilization, it means that the synthesis of four universal values such as religion, justice, peace and human rights are expressed.

Seljuks became the representative of these values since they settled in Anatolia. Although Seljuk Turks and Ottomans were Muslim and one of the protective of that Islamic religion, they treated to the other religions in justice. Each belief holder were set free in living their faith providing that they were obedient to the state and pay the taxes. People were not made compulsory to change their belief or religion. Being regarded as one of the meaning of Islamic religion peace was widely accepted in Anatolia for centuries. As a historical reality people from different religions lived peacefully in Anatolia with no exposure to the discrimination because of their religion, race, language and sect.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Aksaray/Türkiye. ataramazan68@gmail.com

when assessed in terms of the period, it can be stated that this civilization understanding was one of the most tolerant and careful civilization in terms of human rights. This can be crosschecked clearly when Seljuk's civilization is compared to its counterparts. The source of this civilization could be followed in Turkish history, Islam and Anatolian culture.

Keywords

Seljuks, Ottomans, Anatolia, Anatolian Turkish-Islamic Civilization

GİRİŞ

Bu makalemizde Türk-İslam medeniyetinin bir devamı olan “Anadolu Türk-İslam Medeniyeti” olarak isimlendirdiğimiz medeniyetin; kaynaklarını, temel paradigma, misyon ve vizyonunu ortaya koymaya çalışacağız. Bu medeniyetin özelliklerine ve kaynaklarına geçmeden önce, bu medeniyete yataklık eden ve rengini veren Anadolu’nun durumunu kısaca gözden geçirmenin yararlı olacağını düşünüyoruz. Anadolu, dünya çapındaki jeopolitik ve jeostratejik önemini her zaman korumuş, Mısır ve Mezopotamya ile birlikte en eski medeniyetler burada kurulmuştur. Anadolu; Asya ile Avrupa, Yakın Doğu ile Balkanlar, Akdeniz ile Karadeniz arasında tarih boyunca geçit noktası olmuştur. Özellikle boğazlar, cihan hâkimiyeti sağlamak isteyenler için kritik önemdedir. Ayrıca Anadolu, coğrafi yapısından başka yeraltı ve yerüstü kaynakları bakımından da çok zengindir.

Anadolu’da tarihî merkezlerin kurulması ve nüfusun kesifleşmesi akarsu bölgelerine münhasır kalmamış, içerilere ve bozkırlara doğru yayılarak buralarda da önemli medeniyet merkezlerinin kurulmasına öncülük edilmiştir. Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Erzurum, Aksaray ve Ankara gibi büyük tarihi merkezler bu tür yerler arasında sayılabilir. Böyle bir yapıda olan ve XII. asırdan itibaren batılı kaynaklarda Turkia¹ diye isimlendirilen Anadolu, tarih boyunca bu öneminden dolayı önemli değişikliklere sahne olmuş ve dünyanın gidişatına yön veren medeniyetlere yataklık yapmıştır. Hitit, Frig, Lidya, Urartu, Roma ve Bizans medeniyetleri buna örnek olarak gösterilebilir. Bundan sonra rengini İslam inancı, Türk kültürü ve Anadolu’nun kadim kültürlerinden alan bu medeniyete kısaca “Anadolu Türk-İslam Medeniyeti” diyeceğiz.

I. ANADOLU’NUN İSLAMLAŞMASI

Yukarıdaki kısa girişten sonra, bu medeniyetler ve İslami-Türk medeniyeti arasında sentez yaparak, ismini verdiğimiz Anadolu Türk-İslam Medeniyetinin oluşumunu sağlayan süreci incelemeye geçebiliriz. Müslümanlardan önce Türk kavimlerinden olan Sabirler ve Hunlar zaman zaman Anadolu’ya ayak basmışlardır.² Bu duruma o dönemin en hızlı ulaşım araçları denilebilecek atların ve gelişmiş koşum takımlarının büyük tesiri olmuştur. R. Grousset Sakaların ve peşinden Hunlarla Moğolların tarihte ilk defa ata binmeyi kolaylaştıran üzengiye kullandıklarını ifade etmektedir³. Üzengi, atların daha kolay kontrol edilmesini sağlamış ve süvarilerin daha uzak

¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul, 1971, s. 196.

² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, TDV Yay., Ankara 2005, s. 265.

³ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Terc. Halil İnalçık), TTK Yay., Ankara 2011, s. 19.

mesafelere daha kısa sürede gitmesine yardımcı olmuştur. Belki de bu icat, diğer topluluklar karşısında o dönemin istilacı toplulukları olan ve steplerde yaşayan Türkler ve Moğollara büyük avantaj sağlamıştır. Batıda ne Yunanlıların ne de Romalıların üzeniyi bilmediğini düşünürsek, düzenli yolların olmadığı o dönemde bunun en az tekerleğin icadı kadar büyük bir buluş olduğunu söyleyebiliriz. Hatta İslam ordularında Türk süvarilerin ilk dönemlerden itibaren tercih edilmesinin nedenlerinden birisi olarak, üzenği sayesinde onların çok rahat at kullanıp hedeflerini kolayca vurabilmedeki maharetlerini gösterebiliriz.

Anadolu Sugûr⁴ bölgelerinde genellikle Türk süvarilerin görevlendirilmesi bunun açık delilidir. İslam orduları ile Müslüman olan Türk boyları Toroslar ve Fırat'ın doğusundaki toprakların fetihlerine katılmışlardır. Bunlar özellikle Talas savaşı sonrasında Müslüman Araplar arasında yumuşayan ve sıkılaştırılan ilişkiler sonucu Türkler, Abbasi ordusu ile beraber Anadolu'daki fetih hareketlerine katılmışlar ve Amorium'a kadar ilerlemişlerdir. Fakat mevsimsel olarak yapılan kışlık ve yazlık gazalar, akından öte geçememiştir. Anadolu, Selçuklu fetihlerine kadar çoğunlukla Bizans'ın elinde kalmıştır.⁵

Abbassiler, hadis-i şerifte tavsiye edildiği için başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun fethine büyük önem vermişlerdir. Sugûr denilen ve Müslümanların elinde bulunan Anadolu şehirlerine Horasan ve Maverâünehir'den oldukça külliyetli miktarda Fars ve Türk kökenli asker gönderilmiştir. Abbasi halifesi Mehdi'den itibaren bu işlem sürekli ve bilinçli olarak geliştirilmiş özellikle Türklerin gönderilmesi, hem onların savaşçılıklarından hem de halifeye olan bağlılıklarından dolayı tercih edilmiştir. Esasen Hârûnürreşid'den itibaren hilafetin sınır birliklerinin çoğunlukla Müslüman Türklerden oluştuğu da bazı araştırmalarda ifade edilir.⁶ IX. asrın ilk yarısında özellikle Anadolu'nun sınır bölgelerinde Müslüman-Türk nüfusu oldukça fazla sayıya ulaştı. Bunlar birçok sınır bölgesini ele geçirdiler. Fakat bu ilerleme pek uzun sürmedi. 924 tarihinden itibaren Bizanslılar harekete geçtiler ve 928 tarihinde Erzurum'u, 934 tarihinde de Malatya'yı ele geçirdiler. X. asırda bu durum diğer birçok şehrin tekrar ele geçirilmesi ve 950 civa-

⁴ Sugûr (سوغور) kelimesi, "yarık, delik, sınır" anlamlarına gelen Arapça "sagr" (سغر) kelimesinin çoğuludur (E. Honigmann, "Sugûr" mad., IA, XI, İstanbul 1979, s. 2; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsim" mad., TDVIA, IV, İstanbul 1991, s. 111) "Hudut başı, iki devlet toprağının birleştiği yer" (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983, s. 262) anlamında kullanılır. Hz. Ömer döneminde önce Suriye daha sonra da el-Cezire'nin fethiyle, İslâm Devleti'nin sınırları Toroslara kadar uzanmıştı. Bizanslılar, sınırda yaşayan halkı, Müslümanların saldırılarından korumak için, daha geriye çekerek ve geniş bir sahayı boş bırakarak bir tampon bölge oluşturdular. Müslümanların ilk önce, "ed-davâhî" (الضواحي) dış kısımlar, dış arazi) dedikleri bu bölge, Emevîler döneminden itibaren iskâna açılmaya ve müstahkem kaleler inşa edilmeye başlandı. Askerî amaçlı tahkim edilen bu bölgeye daha sonra "Sugûr" adı verilmiştir.

⁵ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 2, Ötüken Yay., İstanbul 1983, s. 54.

⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 29.

rında Tarsus'daki İslam donanmasının yakılmasıyla yeni bir aşamaya geldi.⁷ Bizanslıların bu üstünlükleri, Selçukluların bölgeye inmesine kadar devam etti.

XI. asrın başlarında Müslümanların elinde Anadolu'nun sadece küçük bir bölümü kalırken, uzun süredir Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki mücadele nedeniyle bölge büyük oranda harap oldu. Anadolu halkı hem iktisadi olarak hem de kültürel olarak çok geri durumdaydı. Bu durum onların yeni gelen fatihleri kabullerini son derece kolaylaştırdı. Bizans İmparatorluğu'nun takip ettiği katı Ortodoks siyaseti öteden beri halkı rahatsız ediyordu. Bundan dolayı bölgede yaşayan Ortodoks dışı halklar Selçuklu fetihlerine karşı Bizans yönetimine yardımcı olmadılar. Aslında bu dönemde Anadolu'nun durumunu değiştiren, hem uzun karışıklıkların halkta oluşturduğu huzursuzluk hem de Orta Asya'da yaşanan mücadelenin Oğuz boylarını yeni yaşama alanlarına yöneltmesidir.⁸

Orta Asya'da Karahanlılar ve Gazneliler arasında sıkışan Selçuklular XI. asrın başlarından itibaren batıya doğru açılma yolları aramışlardır. Horasan'da bulunan Çağrı Bey, yanındaki birliklerle beraber 1015-1021 yılları arasında daha önce Samaniler tarafından Horasan'a getirilmiş olan Türkmenlerden de yardım alarak Anadolu sınırlarına gelmiş ve gazalarda bulunmuştur. Çağrı Bey birkaç sene bu gazalara devam ettikten sonra büyük ganimetle Maverainnehr'e dönmeye muvaffak olmuştur. Kendisinden habersiz Selçukluların giriştiği bu hareket, Gazneli Mahmud'u rahatsız etmiş ve bazı tedbirler almaya yönelmiş ve bunun sonucunda Arslan Yabgu'yu esir almıştır. Selçukluların bu dönemdeki reisi olan Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından bazı hilelerle ele geçirilip hapsedilmesi Selçukluları yeni arayışlara yöneltmiştir. Bunların bir kısmı birçok maceradan sonra Azerbaycan'a gelmişlerdir.⁹

XII. ve XIII. asırlarda Anadolu'da bütün inançların geniş bir hürriyet dâhilinde kullanıldığı görüşü büyük oranda kabul görmüştü. Bu görüş, Anadolu Hıristiyanlarının, Selçuklu Türklerini bir kurtarıcı sıfatı ile karşılamalarına sebep olmuştu. Bu Hıristiyanların bazıları, Bizans kilisesinin yoğun baskısından dolayı onlardan neredeyse tiksinişlerdi. Hatta 1270'li yıllarda Anadolu'da yaşayan halklardan bazıları, Türkleri kasabalarının fethi için davet etmişlerdi. Hatta bunlardan bazı kimseler Bizans kilisesi baskısından kurtulmak için Selçuklu sınırları içindeki şehirlere göç etmeyi bile düşünmüşlerdi.¹⁰

⁷ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, DİB. Yay., Ankara 1987, s. 18-19.

⁸ Turan, *Türkiye*, s. 40-44.

⁹ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 31.

¹⁰ T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Akçağ Yay., Ankara 1982, s. 106-107.

Türkistan'dan batıya doğru göç eden Türk boyları bütün kesimler için sıkıntı kaynağı idi. Bu sıkıntı bizzat Abbasi halifesi tarafından büyük din âlimi Mâverdi başkanlığındaki bir heyet aracılığı ile 1044 tarihinde Tuğrul Bey'e iletilerek bir çözüm bulunması istendi. Halife gönderdiği mektupta, "Ey Tuğrul Bey! Aldığın memleketler sana kâfidir; diğer İslam ülkelerine dokunma" diyordu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, halifeye yazdığı mektupta, "Benim milletim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmiyor." diye cevap veriyordu.¹¹ Horasan-Azerbaycan yoluyla gerçekleşen bu göç, Tuğrul Bey tarafından sağlam bir feraset ile yeni bir yurt bulmak için Anadolu'ya yönlendirildi.

İslam dünyasının iç ve dış tehditle karşı karşıya kaldığı bu devirde, Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmak suretiyle Türkler, İslamiyet'i ve Müslümanları koruma ve kollama misyonunu üstlenmişlerdir. Selçuklu Devleti ve takipçileri, İslam medeniyetinin karşılaştığı buhranları ortadan kaldırarak bu medeniyete yeni bir hız ve ivme kazandırmıştır.¹² Hem dinlerini yaymak hem de Anadolu'yu yurt yapmak isteyen bu yeni devlet tarihin gidişatını değiştirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti hükümdarları kendilerini cihan hâkimi olarak görüyorlardı. Sultan Sancar bu durumu 1133 yılında dönemin Abbasi halifesine gönderdiği bir mektupta şöyle ifade etmektedir: "Allah bu dünyayı bizim tasarrufumuza tevdi ve emanet etmiştir. Bütün hükümdarlar ve emirler bizim naip ve memurlarımızdır. Biz cihan padişahlığını babamızdan ve tevcih eylediği sancaklarla halifenin dedesinden miras aldık."¹³ Selçuklular doğudan gelen büyük istilaları engellemek için Anadolu tarafının korumasını tâbileri olan Anadolu Selçuklularına bıraktılar. Haçlılara karşı mücadelede bu görev paylaşımı açık biçimde görülür.

Büyük Selçuklu Devleti, batı yönünde ilerlerken Mısır ve Anadolu'yu fethetmeyi temel siyaset olarak belirlemiştir. Mısır, Şiilik propagandasının merkezi idi ve İslam dünyasının birliği önündeki en önemli engeldi. Anadolu ise dönemin iki süper gücünden biri olan Bizans'ın elindeydi. Burada bir diğer nokta Anadolu'nun coğrafi ve iklim durumunun Türklerin ana yurtları ile büyük oranda benzeşmesiydi. Anadolu'nun geniş step ve bozkırlardan meydana gelmesi, Türklerin daha ileriye gitmeyip buraya yerleşmelerinin en önemli sebebidir. Anadolu yaylası, uzak bozkırlardan göç ederek vatan edinmek için gelmiş Türkler için en uygun hayat şartlarına sahiptir.¹⁴

¹¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1990, s. 278.

¹² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1971, s. 16.

¹³ Turan, *Mefkûre*, s. 291.

¹⁴ Şeker, *Anadolu*, s. 26.

II. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ VE ANADOLU TÜRK-İSLAM MEDENİYETİ

Anadolu Selçuklu uç birlikleri Bizans'ın önemli şehirlerinden olan İznik'i ilk başkentleri olarak tespit ederken (1075) belli bir misyon ve vizyonu temsil ediyorlardı. Bu misyon; Peygamberimizin Medine sözleşmesi ile sınırlarını çizdiği ve değişik inançtan insanların nasıl belli sınırlar dahilinde beraberce yaşayacağını yeni gelen topraklarda uygulanmasından ibaretti. Bu uygulamanın en önemli sonucu, Anadolu'da ilk defa evrensel bir Türk Devletinin kurulması olmuştur.¹⁵

Anadolu Selçuklu Devleti, Büyük Selçuklu Devletinin Anadolu'daki devamı ve onunla pek çok ortak yönü olan batıdaki varisidir. Bizans ve Haçlılarla uzun süre mücadele ederek Anadolu'ya sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir.¹⁶ Bu yerleşim sırasında Türk boylarının kesif olarak buldukları Türkistan ve Horasan'dan gerçekleştirdikleri göçler ile, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması güçlü biçimde desteklenmiştir. XIII. asrın başı Anadolu Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemi olmuştur. Sultan Alâeddin Keykubad sanatçılara ve bilim adamlarına sağladığı destek ve imkânlar ile buna önemli katkılarda bulunmuştur. Selçukluların Anadolu'daki faaliyetleri, içte hanedan üyelerinin iktidar mücadeleleri dışta batıdan Haçlı ve özellikle doğudan Moğol saldırıları nedeniyle duraklama dönemine girmiştir.

Anadolu Selçukluları dönemindeki ekonomik gelişme ile birlikte sağlanan huzur ve güven ortamı, Anadolu'da ilim ve kültürlerin kaynaştığı parlak bir medeniyetin ortaya çıkmasını sağladı. İşte bu ortam Mevlana ve Yunus Emre gibi şahsiyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı.¹⁷ Bu medeniyet sonraki asırlarda da gelişerek devam etti. Günümüzde birçoklarının özlemle anılan orta zamanların en gelişmiş medeniyetinin varisleri durumundayız. X. asırla XV. asır arasında oluşturulan bu medeniyet eklektik (seçmeci) bir medeniyettir. Bu medeniyetin oluşmasında katkısı olan Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan ile bir Hristiyan din adamı olan Süryani Mihail dosttur. Mecdüddin İshak, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Evhadüddin Kirmanî, Sadreddin Konevî, Ahi Evran, Mevlana, Yunus Emre ve Şahabeddin Sühreverdî gibi âlimler ve gönül erleri birbirinin dostu hatta bazıları akrabalarıdır.

¹⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 19.

¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 59.

¹⁷ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri*, s. 330.

III. ANADOLU TÜRK-İSLAM MEDENİYETİ VE TASAVVUF

Anadolu medeniyetinin karakterini tespit edebilmek için bu insanların dini durumlarını iyi bilmemiz gerekir. Özellikle 1071 yılından itibaren Anadolu'ya yoğun biçimde gelenler, göçebe Türkmenler dediğimiz, çeşitli Oğuz boylarına mensup henüz Müslüman olmalarının üzerinden uzun asırlar geçmemiş insanlardı. Bilindiği gibi Emeviler döneminde Türklerle Müslüman Arapların ilk karşılaşmaları iyi olmamış ve Emevilerin ırkçı siyasetleri nedeniyle genellikle Türklerle karşı düşmanca bir tutum sergilenmiştir. Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde kısa bir süre Türklerle Müslümanlar arasındaki ilişkiler düzelmişse de daha sonra yine eski durumuna dönmüştür.¹⁸ Emevi iktidarının sona erip Abbasilerin iktidar geldiği yılların başına rastlayan ve 750 yılında yapılan Talas savaşında Türklerin, Çinlilere karşı Müslümanları desteklemesi ile durum tamamen değişmiştir. Bundan sonra aralarında İslamiyet'in hızla yayılması sonucunda Türkler, İslam medeniyeti dairesine girmeye başlamışlardır.

Tarihçilerin neredeyse ittifak ettiği görüş, bu insanların sûfiler yani erenler ve dervişler vasıtasıyla Müslüman olmalarıydı. Türklerin Müslümanlaşmasını sağlayan ana akım Horasan mutasavvıflarıydı. Sasaniler yıkılmasına ve İran Müslümanların denetimine girmesine rağmen, buradaki kadim medeniyet ve dinler hüküm sürüyordu. Sasani medeniyetine baktığımız zaman; Zerdüştlükten Yahudiliğe, Hıristiyanlıktan Hind dinlerine, Antik Yunan felsefesinden eski Anadolu inançlarına çok değişik din ve inançların tesiri olduğunu görürüz. İranlılar Müslüman olsalar da, bu eski medeniyetlerinin bazı yönlerini yeni inançlarına dâhil etmekten kendilerini alamamışlardır. Onlar, Hz. Hüseyin neslini, eski inançlarının varisleri sayarak Ehlibeyt mirasını koruma adına Zerdüştlüğün ve Mecusiliğin bazı kalıntılarını İslam'a sokmuşlar ve böylece İslam akidesine büyük darbeler vurmuşlardır.¹⁹ Hatta bazı rivayetlere göre Şeyh Ebu'l Kasım Cürcani, Şehname'yi Mecusilerin övgüsüyle doldurduğu için Firdevs'in cenaze namazını kıldırmamıştır.²⁰

İslam'ın ilk asırlarında çok az görülen tasavvufi düşünce, sonraları İslam'ın değişik bölgelere ulaşmasına paralel olarak IX. asırdan itibaren yayılmaya başlamıştır. Tasavvufun ortaya çıkmasında İslamî zühd anlayışı ile beraber özellikle bazı heterodoks akımlarda, İslam dışı inanç ve düşüncelerin de etkisi olmuştur.²¹ Türk-İslam tasavvufunda buna İslam'dan önceki

¹⁸ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, DİB Yay., Ankara 1976, s. 12-13.

¹⁹ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 15.

²⁰ Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, (Çev. Necati Lugal), MEB Yay., İstanbul 1990, s. 95-96.

²¹ İbrahim Ağah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 3.

Türk inancını da ilave edebiliriz. Türklerin İslamiyet'le tanıştığı Türkistan ve Horasan bölgelerindeki dinî ortam böyle kozmopolit bir yapıya sahipti.

Biraz önce bahsettiğimiz eski İran geleneklerini bağrında saklayan Horasan, İslam'dan sonra da tasavvuf akımının başlıca merkezlerinden birisi belki de birincisi olmuştur.²² Buradan Türkistan'a yayılan ve Türklerin Müslümanlaşmasında derin tesirleri görülen bu tasavvufî yapı aynı zamanda onların medeniyet algılarını da etkilemiş ve göçlerle Anadolu'ya gelmiştir. Türkistan'a yayılan ve Ahmet Yesevî'nin şahsında en önemli temsilcisini bulan bu gelenek, bölgenin özelliğinden dolayı sözlü bir gelenektir. "Horasan Erenleri" olarak da isimlendirilen mensuplarının eğitimi usta-çırak veya şeyh-mürit ilişkilerine dayalıdır.²³

Horasan İslamlaştıktan sonra aynı tasavvufî anlayış Türkistan'a girmişti. Herat, Nişabur, Merv ve Belh gibi şehirler nasıl IX. asırda mutasavvıf dervişlerle doluyorsa, aynı durum X. asırda Buhara, Semerkand, Tirmiz ve Fergana vadisinde de görülmeye başlandı. Türkler, ülkelerinde yeni görülmeye başlayan bu şeyh ve dervişlere, eski atalar kültürünün etkisiyle "Baba" veya "Dede" diyorlardı. Horasan ile aralarındaki yakın ticarî faaliyetler bu durumu daha da hızlandırıyordu. Alışveriş için Horasan'a giden bazı tacirler derviş olarak geri dönüyordu. Bu dervişler vasıtasıyla İslamiyet en ücra köşelere kadar ulaşıyordu. İşte bu gibi amiller nedeniyle Türkler arasında tasavvuf cereyanı kuvvetleniyor ve Türklerin Müslümanlaşmasında yavaş ama derinden etkiler gösteriyordu.

Şarap içmeyecek kadar dini hükümlere bağlı olan Karahanlılar ve Gazneliler, İslamiyet'e gönülden bağlanan ilk Selçuklular, âlimlere, şeyhlere ve dervişlere karşı son derece içten ve samimi davranıyorlardı. Gazneli Mahmud ile Firdevsî'nin arasını bozan olay onun Rafizî olduğu yolundaki bir iftira idi. Devletşah, Tezkiresinde bu olayı şöyle anlatır: " *Sultan Mahmud'un yakın adamlarından Ayaz, Firdevsî'yi çekemedi ve bir gün hususi bir mecliste Firdevsî'nin Rafizî olduğunu söyledi. Sultan Mahmud din ve mezheb hususunda mutaassıptı. Rafizîlere düşman olduğu kadar hiçbir taifeye düşman değildi. Bu cihetten Sultan'ın Firdevsî hakkındaki düşüncesi değişti. Bir gün Firdevsî'yi çağırttı ve "Sen Karmati imişsin öyle mi? Seni bütün Karmatilere ibret olsun diye fillerin ayakları altında helak ettireceğim"* dedi.²⁴

İlk Müslüman Türk hükümdarları, İslam akidelerine çok bağlı ve genellikle Hanefî mezhebine mensup idiler. Bundan dolayı diğer bölgelerde ortaya çıkan aşırı cereyanlara karşı tepki gösteriyorlar ve tasavvufta bile olsa

²² Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 17-18.

²³ Mehmed Hakan Alşan, *Horasan Erenleri*, Kurtuba Yay., İstanbul 2012, s. 32.

²⁴ Devletşah, *Tezkire*, s. 92.

bu tür Rafızî hareketleri engellemeye çalışıyorlardı. Yukarıda Gazneli Mahmud ile ilgili belirttiğimiz husus aynen Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah ve diğer hükümdarlar için de geçerlidir. Türk hükümdarlarının neredeyse hepsi Sünnilik akidesini korumada gayet mutaassıptılar. Çok az istisnalar hariç tutulursa Türk devletleri genellikle Sünniliğin muhafızı olmuşlardır.²⁵ Selçuklular, Dandanakan savaşından sonra batıya doğru ilerledikleri zaman Bağdad'daki Sünnî hilafeti, Şîu olan Büveyhîlerin ve Fatımîlerin baskısı altındaydı. Tuğrul Bey'in müdahalesi ile bu baskı ve kuşatma ortadan kaldırılarak Abbasî hilafetinin ömrü iki asır uzatıldı. Selçuklular vasıtasıyla Anadolu yolu Müslümanlara açıldığı gibi Mekke ve Medine de Fatımîlerin elinden kurtarıldı.²⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi İslamiyet, Orta Asya'ya tasavvufî niteliği ile girmiş ve Türkler arasında ağırlıklı olarak bu niteliği ile yayılmıştır. Bu durum bir taraftan İslam'ın mistik yönünü öne çıkarırken, diğer taraftan Türklerin İslam öncesi sosyal tabanına ve başta atalar kültürü olmak üzere inancının mistik tarafına hitap ediyordu.

IV. ANADOLU'NUN MÜSLÜMANLAŞMASINDA Şİİ YORUM

Türkler coğrafi yerleşimleri itibariyle kadim medeniyetler olan İran, Çin ve Hind medeniyetleri arasında yer alırlar. Onların Çin ve Hind medeniyet çizgisinden ayrılıp İran çizgisine yaklaşmasını sağlayan Müslümanlaşmaları olmuştur. Türkler, İslamiyet'i İran vasıtasıyla öğrenmişlerdir. Türklerin din dili Arapça kadar Farsça kavramlardan da meydana gelmiştir. Bundan dolayı Türklerin, dinlerini öğrendikleri insanların dini yaşayış biçimlerinden etkilenmeleri gayet doğaldır. Aslında İran medeniyeti Abbasilerin yönetime geçmesi ve başkentini Bağdad'a taşınmasından itibaren İslam medeniyeti üzerinde etki yapmaya başlamıştır. Özellikle Vezirliğin İranlı bir aile olan Bermekîlerin eline geçmesi bunu hızlandırmış olmalıdır. Nitekim Abbasilerin devlet teşkilatı ve hâkimiyet telakkisi incelendiği zaman bu durum açıkça görülür. X. asırdan itibaren İran edebiyatının İslamî kisve altında gelişme gösterdiği açıktır. Firdevsî'nin Şehnamesi'nde de bu durum gayet baskındır.

İran edebiyatının en belirgin aruz ölçülerinden rubainin ortaya çıkması incelendiği zaman, İslam'ın bölgede ilk yayılış döneminde geri planda kalsa da, İran tarihinin ve medeniyetinin ne kadar tesirli olduğu açık biçimde görülür. Bununla ilgili Devletşah Tezkiresi'nde ilginç bir anekdot vardır. Devletşah aruz biçimlerinden olan rubaî'nin ortaya çıkışında eski İran inancının etkisini şöyle anlatır: "... Hikâye ederler ki Abbasi halifeleri zamanında

²⁵ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yay., Ankara 1990, s. 326-327.

²⁶ Lazslo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TKAE Yay., Ankara 1988, s. 163-164.

Horasan valisi olan Abdullah b. Tahir bir gün Nişabur'da oturmuştu. Bir adam bir kitap getirdi ve kendisine hediye etmek istedi. Bunun üzerine Abdullah b. Tahir, Kuran ve Sünnetten başka nasihat kitabına ihtiyacı olmadığını ayrıca bu kitabın acemler için yazıldığını ve kendisi için merdud olduğunu belirtti ve suya atılmasını istedi. Bundan dolayı Samanoğulları zamanına kadar acem şiiri görülmedi. Acem diyarında Abbasilere karşı ilk isyan eden Yakub b. Leys-i Saffar'ın küçük bir oğlu vardı ve onu çok severdi. Onun için yazılan bir şiire iki beyit manasında 'dubeyt' ismi verdiler. Bir müddet bu tabiri kullandırlarsa da ileri gelenler bunu hoş karşılamadılar ve dört mısra manasına gelen 'rubai' tabirini kullanmaya başladılar."²⁷

Türklerin ve Farsların yabancı etkilere karşı tepkisi bu alıntıdan son derece iyi anlaşılmaktadır. Türk nazım ve nesrine İran etkisi ise Kutadgu Bilig'te lisan, vezin ve şekilde açık olarak görülür. Kutadgu Bilig Arapça ve Farsça kelimelerle doludur. Vezin bakımından bakıldığı zaman ise aruz vezni ile ve mesnevi tarzında yazıldığı görülür. Gazneliler döneminin tanınmış şair ve bilim adamlarının çoğu eserini Farsça yazmıştır. Başta Firdavsî olmak üzere Fars kökenli olanlar mazur karşılanabilir ama Türk kökenli olanlar da aynı yolu takip etmişlerdir. İbn-i Sina eserlerinin bazısını Farsça yazmış, Birûnî de aynı yolu takip etmiştir. Ünlü tarihçi Beyhakî de eserini Farsça yazmıştır.²⁸

Türklerin Müslüman olması daha önce de belirttiğimiz gibi ilmi kanallardan ziyade sûfi kanallarla olmuştur. Buna heterodoks kanallar da diyebiliriz. Bu heterodoks İslam yorumu; Türklerin zaten dini ve sosyal geleneklerinde bulunan mistik inanç yapısıyla, İslam'ın tasavvufi yorumunu birleştirerek onların Müslüman olmasını kolaylaştıran bir sentez oluşturmuştur. Bu sentez daha sonra karşılaştığı diğer inanç ve kültürlerden beslenerek ve onları besleyerek ulaştığı bütün noktalara kendisini taşımıştır. Bu sentezin başarısını Anadolu'ya vurulan Türk-İslam mühründe açık biçimde görmekteyiz. Bu sentezde en önemli rollerden birisini bölgeye uygun bir dönüşüm gösteren tasavvuf oynamıştır denilebilir. İslam topraklarında mutasavvıfları zühde yönlendirerek pasifleştiren tasavvuf, Rum topraklarında onları tebliğe yönlendirerek aktif hâle getirmiştir. Özellikle Osmanlıların kuruluş ve yükseliş devrine kadar bu eren ve dervişler Müslüman-Türk dinamizmini ateşleyerek, devletin ve toplumun fetihlere ve yeni bir medeniyete ilerlemesini sağlamada önemli roller oynamıştır.²⁹

²⁷ Devletşah, *Tezkire*, s. 58-59.

²⁸ Muhammed-i İstîlâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, (Çev. Mehmet Kanar), KB Yay., Ankara 1981, s. 14.

²⁹ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1985, s. 195; Şeker, *Anadolu*, s.137.

Bu heterodoks İslam yorumunun en dikkat çekici tarafı, Türklerin inançlarında bulunan İslam öncesi kalıntıları, gittikleri Anadolu ve Balkanlara götürerek aldıkları yeni inanç özellikleri ile seçici bir şekilde birleştirmesidir. Bu süreç dinî merkezlerden uzak ve kitabi okumalardan ayrı olarak gerçekleştiği için, şifahi bir geleneğe dayanır ve mistik öğeler başat roledir. Bu nedenle ayrıntılı biçimde işlenmiş sistematik, yazılı bir literatürü bulunmaz. Türklerin Müslümanlaşmasının ana kanalını teşkil eden bu İslam yorumunda, ağır tabiat şartları altında gerçekleşen göçebelikten dolayı şerî emir ve yasaklar pek yer bulamadı, onun yerine eski inançlardan getirilen ve İslami cila ile bezenen inançlar devam etti. Belirttiğimiz bu mistik nitelikli heterodoks İslam yorumunu göçebe Türk toplulukları içinde, Ahmet Yesevî ve isimlerini bilemediğimiz onun muasırı Horasan Melametiyye mektebinden yetişen sûfiler gayet başarılı bir şekilde Türkler arasında yaydılar.³⁰

Orta Asya'da böyle ortaya çıkan İslam'ın bu heterodoks yorumu, Türkler arasında hızla yayıldı ve onlarla beraber Anadolu ve Balkanlara geldi. Bu mistik İslam yorumu, eski atalar kültü ve Budizm'den kalan aziz kültü üzerine bina edilen evliya kültü etrafında kurumlaşarak gelişti. Evliya kültü dediğimiz, yani tabiatüstü bir takım güçlere sahip olduklarına ve yaratıcıyla bağlantıları olduğuna inanılan kutsal bir kişinin mistik karizması etrafında şekillenen sarsılmaz inanç ve bağlılık duygusu, bu insanlar arasında asırlardır kitabi İslam'dan daha etkili oldu.³¹ Anadolu ve diğer yerlerde bulunan ve sayıları binlerle ifade edilebilen evliya türbeleri bu etkinin en açık delillerindedir.

Bu heterodoks Müslümanlığın en bariz vasfının daha önce de söylediğimiz gibi senkretik yani birleştirici olmasıdır. Bundan dolayı ulaştığı bölgelerdeki diğer inançlarla çok kolay bir şekilde uyum sağlamıştır. Bu özelliğinden dolayı Anadolu topraklarını daha önce hiç görülmeyen bir biçimde inanç noktasında dönüştürmüştür. Anadolu'ya gelen heterodoks dervişler bölge halkıyla hemen kaynaşmış ve onları da bu birleştirici özellikleri ile kendilerine çekmişlerdir. Bu dönüşümün gerçekleşmesini sağlayan, bölgeye gelen dervişlerin, bölgenin eski inanç ve ritüellerini özümseyerek onlar tarafından uygulanabilecek bir yorumu hızlı bir şekilde ortaya koymalarıdır. Bu anlayışın bir diğer baskın vasfı ise içinde ihtilalci mehdici bir anlayışı barındırmasıdır. Bu kültür bu anlayışa, büyük ihtimalle İran kültürü ile teması sırasında geçti. Bildiğimiz gibi bu ihtilalci mesiyaniğin kültürü, Mezopotamya kökenli eski bir İran anlayışındır. Bu anlayış IX. ve X. asırlarda Orta Asya'da,

³⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 48-49.

³¹ Ocak, *Türkler ve İslam*, s. 51.

XIII. asırdan itibaren Anadolu'da çıkan ihtilallerin temel sebebidir. Selçuklu Anadolusundaki Babailer isyanı (1240) bunun tipik bir örneğidir.³²

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu süreçte gelişen İslam'ın bu heterodoks yorumu bir taraftan XI. asırdan itibaren Orta Asya Türkleri arasında yayılırken, diğer taraftan da göçler vasıtasıyla Anadolu'ya ulaştı. XIII. asrın ilk çeyreği içinde sûflük boyutunda Kalenderîlik, Yesevîlik, Haydarîlik ve Vefâîlik gibi tarikatlar vasıtasıyla Anadolu'da kendisine yer buldu. Bu heterodoks anlayış XVI. asırda Bektaşîlik ismi altında son biçimini aldı. Tabiri caizse Bektaşîlik, heterodoks İslam yorumunun klasik sûfi kalıplar içinde organize olmuş ve değişik kültürleri özümsemiş biçimi olarak yorumlanabilir.³³

Bu alanın yurdumuzdaki en yetkin isimlerinden olan Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşîlik ile karıştırılan ama onun dışında kalan başka bir anlayıştan bahsetmektedir. Bektaşîliğin dışında kalan ve XII. asırdan beri Nizarî İsmailîğinden etkilenen göçebe Türk ve Kürt aşiretleri, XV. asrın son döneminden itibaren yoğun Safevî propagandası altında kaldılar ve on iki imam Şiîliği ile İsmailîğin birleşimiyle oluşan yeni bir sentez oluşturdular. Günümüzde "Alevîlik" olarak isimlendirdiğimiz bu sentez; On iki imam kültü, Hz. Ali kültü ve Kerbela matemi kültü ile yeni bir aşamaya ulaştı. Bu heterodoks anlayış ne Sünnîlik ne de tam bir Şiîliktir. Bu anlayışı hem Sünnîlikten hem de Şiîlikten ayıran konuların başında Tanrı anlayışı gelir. Alevîlikte kendini gösteren bu anlayış, "Tanrının insan bedeninde şekillenışı" diyebileceğimiz hulûl inancı çerçevesinde, eski Türklerdeki Gök Tanrı kavramının Hz. Ali ile özdeş hale getirilmesinden oluşan bir Tanrı telakkisidir. Bu anlayışı farklı kılan bir diğer husus Hz. Hüseyin etrafında oluşan Kerbela matemi kültürüdür. Eski Budist ve Mezopotamya kültürlerinde örneklerini bulabileceğimiz bu kült; acı, ıstırap, ezilmişlik ve haksızlığa uğramışlığın vicdani yorumlanış biçimidir.³⁴

Son biçimini XVI. yüzyılın başında Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında geçen mücadelelerle alan bu heterodoks anlayışta şerî ibadetler yer almaz. Bunun yerini İslam öncesi eski mistik inançlarından gelen "cem ayını" ve "semah" gibi bazı ayinler alır. Alevîliğin oluşumunda ana süreç bu şekilde gelişirken, Anadolu kültürünün de bu oluşumda etkisi olduğu bir realitedir. Bu inanç, X. asırdan itibaren Anadolu'ya gelirken izlediği yoldaki topraklarda karşılaştığı kültürlerle temas ederek ve onlardan aldıklarını özümseyerek asırlar içinde günümüzdeki biçimini almıştır.³⁵ Karşılaştığı

³² Ocak, *Türkler ve İslam*, s. 52-53.

³³ Ocak, *Türkler ve İslam*, s. 54.

³⁴ Ocak, *Türkler ve İslam*, s. 54-55.

³⁵ Ocak, *Türkler ve İslam*, s. 55-56.

kültürler onun eklektik yapısı sayesinde hem dönüşmüş hem de dönüştürmüşlerdir. Anadolu'nun hızlı bir şekilde Türk ve İslam yurdu haline gelmesinin nedenini bu eklektik yapıda aramak gerekir.

V. ANADOLU'NUN MÜSLÜMANLAŞMASINDA SÜNNÎ YORUM

Anadolu İslam inancının Sünnî yorumuna baktığımız zaman; İslam dininden Grek felsefesine, Türk kültüründen Fars tasavvufuna, Hind hikmetinden Çin bilgeliğine çok geniş bir çevrenin Anadolu Türk-İslam kültürü ile boyanmış bir bileşkesini görürüz. Bu düşüncenin sanatsal yapısında; İslam düşüncesinin her şeyde bir güzellik ve hayır arama, çokluktan ulvi bir ahenge ulaşma, âlemin mahiyetinin irfanla anlaşılacağı gibi düşünceler vardır. Bu inanca hususiyet veren en belirgin özellik tabiat duygusudur. Neredeyse Anadolu'dan başka çok az İslam yurdunda görülebilecek oranda panteizme yaklaşır. Bu durum Mevlana'nın eserlerinde açık biçimde görülür.³⁶

Daha önce de belirttiğimiz gibi asırlarca İslam medeniyetini yayan ana kanallardan birisi şüphesiz tasavvuttur. İslam dinini dünyanın en ücra köşelerine kadar yayanlar dervişler olmuştur. Bir hırka bir lokma düşüncesiyle dünyaya yayılan bu insanları Hacı Bayram Veli şöyle ifade etmiştir:

"Nagehan ol şâra vardım, anı ben yapılırd gördüm,
Ben dahi bile yapıldım, taş u toprak âresinde."³⁷

Anadolu, doğu ile batı arasında bir köprüdür. İnsanı kaynak alan Fars düşüncesi ile varlığı kaynak alan Yunan düşüncesi, İslam estetiği ile birleşmiş ve onun step kültürüne dayanan tabiat sevgisi bütün varlıkları bu sevgi ve hoşgörü potasında eritmiştir. Bu sevgi ve hoşgörü düşüncesi, döneminin bütün siyasi karmaşasına rağmen yaklaşık on asır boyunca geniş bir uygulama sahası bulmuştur. Birleştirici özellik taşıyan bu Anadolu Türk-İslam düşüncesi, insanı mantık ve diyalektiğin değil, estetik ve irfanın mutluluğa götüreceğini düşünmüş ve medeniyetini ona göre oluşturmuştur. Bu düşüncenin en orijinal özelliklerinden biri, şekilciliğe karşı olması ve Melami bir yönü bulunmasıdır. Bu düşünceye sahip eren ve dervişler insanlar tarafından bilinmekten şiddetle kaçınmışlar, kitap yazmaktan ziyade insan yetiştirmeye ve gönül kazanmaya önem vermişlerdir.³⁸

Anadolu İslam medeniyetinin Sünnî yorumunda en önemli ekol Mevlana ve Mevlevilik olmuştur. Mevlana'nın: "Biz abdallarız, nere olsa otururuz" sözü onun Anadolu'ya geliş amacını ve burayı ilmek ilmek dokuma

³⁶ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 217.

³⁷ Kadir Özköse, "Hacı Bayram-ı Veli ve Yaşadığı Döneme Tesiri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 12, (2004), s. 64.

³⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yay., Ankara, 1964, s. 117-126.

felsefesini çok güzel ifade etmektedir. Onun düşüncesini anlayabilmek için, geldiği çevreyi ve bu dönemde Anadolu'nun siyasi, sosyal, ekonomik, dinî ve kültürel yapısını iyi bilmek gerekir. Yukarıdaki sözü, onun doğduğu ve hayatının ilk yıllarını yaşadığı Horasan bölgesinin Melâmeti düşüncesini yansıtmaktadır. Tasavvuf düşüncesini oluştururken doğduğu toprakların düşüncesi ile Anadolu'nun düşüncesini birleştirmesi gayet doğaldır. Anadolu'da o dönemde üç akımın etkili olduğunu biliyoruz. Birinci akım Mağrip akımı idi. Bu akım bizzat Mevlana ile görüşen Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Afifeddin Tilemsanî gibi Kuzey Afrikalılar tarafından Konya ve çevresine yayılmıştı. İkinci akım Ortadoğu akımı idi. Mısır, Suriye ve Irak bu akımın en önemli merkezleri idi. Anadolu'da bu akım mensuplarının çoğunun yolu buralara mutlaka düşerdi ki Mevlana da bunlardan birisiydi. Sühreverdîlik, Cavlakîlik (Kalenderîlik), Vefaîlik bu akımın Anadolu'da etkili olmuş önemli kolları arasında sayılabilir. Üçüncü akım ise Orta Asya ve İran (Horasan, Azerbaycan) kaynaklı akımlardır. Mevlana'nın bizzat kaynağından geldiği bu akım göç eden müntesipleri vasıtasıyla Anadolu'ya ulaşmıştı. Kübrevîlik, Yesevîlik ve Haydarîlik akımları bu akımlar arasında sayılabilir.³⁹

Anadolu'ya dünyanın değişik yerlerinden gelen bu akımların kendi öğretilerini ve yaşam biçimlerini yerleştirmeye çalışmaları gayet doğaldı. Bu üç akımı kabaca nitelendirmeye çalışırsak; birincisinin ahlakçı, ikincisinin zühçdü, üçüncüsünün ise coşkucu ve estetikçi karakter taşıdıklarını görürüz. Mevlana hem bu düşüncelerin bazılarında etkilenmiş hem de aşırı bulduklarına karşı mücadele etmiştir. İbnü'l-Arabî düşüncesi, Konevî vasıtası ile Mevlana üzerinde etkili olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin düşüncesini açan Konevî, tabiri caizse bu düşünceyi hem seçkinlerin hem de avamın anlayabileceği hale getirdi. Orta Asya kaynaklı ve Mevlana üzerinde en fazla etkisi olan akım ise bizzat babasının temsilciliğini yaptığı Kübrevîlik idi. Mevlana hayatı boyunca babasının kitabı olan Avarifü'l Maarif'i elinden bırakmamıştır.⁴⁰

Mevlana üzerinde etkili olan diğer akım ise Şems-i Tebrizî vasıtası ile Melametîlik-Kalenderîlik olmuştur. Mesnevi'nin birçok yerinde Kalenderîliğin övüldüğünü görürüz. Mevlana'nın bir gün tıraş olurken, berbere sakal ve bıyığını ancak sakalı varmış denecek derecede dipten kesmesini söyleyip kalenderliği methettiğini görüyoruz. Ayrıca kalenderlerin kalması için Fatih döneminde yaptırılan kalenderhanelerde Mesnevi okutulduğunu

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 90-91.

⁴⁰ Ahmed Efaki, *Ariflerin Menkıbeleri*, (Çev., Tahsin Yazıcı), MEB Yay., Ankara 1959, s. 176.

biliyoruz.⁴¹ Bütün bunlar ve Mevlana'nın bunlarla ilişkileri, karşılıklı etkileşimin açık olduğunu ispat etmektedir. Şems-i Tebrizî, Mevlana'yı ne kadar etkilemişse ondan da o derecede etkilenmiştir. Mevlana, Şems-i Tebrizî'de gördüğü dünyaya zerrece değer vermeyen kalenderî tavra hayrandır. Mevlana aynı zamanda bu tavrın bozulmuş, kaba ve popülist şekline de karşıdır.

Bu yeni medeniyetin öncüleri Anadolu'ya geldiği zaman büyük medeniyetler kurulmuş bu topraklar yüzyıllar boyu süren savaşlar nedeniyle iyice yıpranmış durumda idi. Uzun yıllar devam eden Sasani-Bizans mücadelesi sonucunda nüfus azalmış, şehirler yağma ve tahrip edilmiş, sosyal ve ekonomik hayat çökmüştü.⁴² Yani Bizans, içte hanedan mücadelesi ile uğraşıyor, dışta ise doğuda ve batıda birçok hanedan devletin bekası için tehdit oluşturuyordu. Bundan dolayı devletin başkentinde bütün bunları gören insanlar madden ve manen örseleniyorlardı. Anadolu'da yaşayan halklar devletlerinden umutlarını kesmiş ve sanki yeni bir kurtarıcı bekliyorlar gibiydi. Ortodoks kilisesi ise insanları madden ve manen bu havadan az da olsa uzaklaştırmak ve ruhlarını rahatlatmaktan çok uzak tartışmalar içindeydi. Hepimizin bildiği gibi insanları gerçeklerden ziyade semboller yönlendirir. Bu semboller, bu bozulmuşluk içerisinde yönlendirme özelliklerini gerçekleştirmekten bütün boyutları ile uzaklaşmıştı.

Anadolu medeniyeti, oluşumu sonrasında mensubu olan düşünürleri üzerinde derin tesirleri olan orijinal bir medeniyettir. Öyle ki, Anadolu'da doğmasalar da birçok düşünür, değişik şekilde burasının derin ve renkli düşünce dünyasından etkilenmişlerdir. Örneğin, bu medeniyetin en orijinal düşünce ve manevi hayatını yansıtan Mevlevilik, bu medeniyetin düşünce ve yaşam şekillerini günümüze ulaştırmasıyla da önemlidir. Giyim kuşamdan sanat ve edebiyata, yeme-içme adetlerinden oturma kalkmaya kadar birçok gelenek Mesnevi'nin dilinden sonraki dönemlere aktarılmıştır. Okumuş yazmış zarif insanlar burada kendilerini bulmuş, Türk-İslam estetiğini derinden hissetmişlerdir. Her dilden ve inançtan topluluklar bu medeniyetin ortak renkleri içinde kendilerini ifade ve yaşama olanaklarını bulmuşlardır.⁴³

Bu medeniyet bir çizgi şeklinde nesilden nesile aktarılmıştır. Bu çizgi özümseyip uyarılma şeklinde bütün akımlardan faydalanmayı ve onları ötekileştirmemeyi büyük oranda başarmıştır. Selçuklu ve onun devamı olan Osmanlı dönemine baktığımız zaman, halkın manevi terbiyesini sağlamada

⁴¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, MEB Yay., İstanbul, 2004, s. 148.

⁴² Mustafa Kafalı, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s. 4-6.

⁴³ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri*, s. 341-345.

önemli rolleri olan tarikatlardan Bektaşilik; Yeniçeri ocağı ve avama dayandırırken, Mevlevilik; daha çok seçkinlere dayanmıştır. Anadolu Selçuklu hükümdarları üzerinde en etkili tarikat Mevlevilikdir.⁴⁴ Osmanlı döneminde de çok etkili olan Mevlevilik sadece dini alanda değil sanat, edebiyat ve cemiyet hayatında da önemli roller ifa etmiştir. Başta Kanuni olmak üzere birçok Osmanlı padişahının bu tarikata intisap ettiğini biliyoruz.⁴⁵ Bu dönemde her yere yayılan Mevlevihaneler ve yapılan Mesnevi şerhleri bu durumu göstermektedir. Anadolu'nun manevi önderlerinden Yunus Emre, Mevlana için şöyle demiştir:

“Mevlana hüdavendigâr bize nazar kılalı,
Anun görklü nazaru gönlümüz aynasudur.”⁴⁶

Mevlana ve Yunus Emre bu medeniyetin en başat rol modelleridir. Bu medeniyet Müslüman olsun olmasın bütün dünyadan Dante, Goethe, Sadi, Hafız, Muhammed İkbal vb. birçok yazar, şair ve düşünür ilham kaynağı olmuştur. Türkiye dışında İran, Pakistan, Hindistan, Afganistan vb. çok geniş bir alanda hâlâ etkisini sürdürmektedir. Bu düşünce ve medeniyet ekolü, hoşgörüyü dayalı bütün din, düşünce ve milletleri bir insanlık potansında birleştirmeye çalışan yeni ve özgün bir medeniyet çitasıdır. Bu çita, hâlihazırda tarih boyunca insan hakları alanında ulaşılan en yüksek noktalardan birisini ifade eder. Bu medeniyet çizgisinin açıklamaya çalıştığımız temel dinamiklerinin incelenmesi ve ortaya konulması içinde bulunduğumuz sıkıntıların aşılmasında faydalı olacaktır.

Asırlardır kültür ve medeniyetimizi yoğuran bu düşünce bizim dünyaya yayılan sesimizdir. Mevlana'nın “Gel, gel ne olursan ol yine gel, ister kâfir ister putperest ol.” Ve Yunus Emre'nin “ Yaratılanı yaratandan ötürü sev” sözleri bir nihilizmin değil, asırlardır pratik olarak uygulanan hoşgörü ve aynılaştırmanın ifadesidir. XX. asrın en büyük medeniyet tarihçilerinden kabul edilen Arnold Toynbee bu medeniyetin pek çok derdin devası olduğunu şöyle ifade eder: “İslam medeniyetini bazı yönlerden eleştirmek bile ırk ayrımına kesinlikle karşı koyması, alkol gibi zararlı alışkanlıklara karşı durması bile onu aklamaya yeter. Kabul edildiği takdirde İslamî ruh bu hastalıkları, yüce bir ahlak ve toplumsal değerle yok edecek kadar kuvvetlidir.”⁴⁷ Mevlana ve Yunus Emre derin hoşgörülerini ile millet olarak Anadolu'da karşılaştığımız ve İslami değerlerle işleyerek özümlediğimiz bu medeniyetin en özgün sesleri olmuşlardır.

⁴⁴ Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluların Kültür Hayatı*, Bilge Yay., Konya 1977, s. 23-34.

⁴⁵ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yay., İstanbul 2003, s. 251.

⁴⁶ Alşan, *Horasan Erenleri*, s. 350-351.

⁴⁷ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, (Çev. Ufuk Uyan), Yeryüzü Yay., İstanbul 1980, s. 195.

SONUÇ

Anadolu Türk-İslam Medeniyeti dediğimiz yapı, orijinal ve eklektik bir medeniyettir. Bu medeniyet tarihi olarak iki çizgide gelişmiş ve karşılaştığı kültür ve medeniyetlerle çeşitli etkileşimlerde bulunarak bazı kırılmalara uğramıştır. Bunlardan birincisi şehirli İslam'ıdır. Yani, İslam'ın kitabî esaslarına sadık ve aynı zamanda bu esaslara bağlı olarak bir kültür ve sanat ortaya koyan anlayıştır. Bu anlayışa ayrıca Sünnîlik ismini de veriyoruz. İkinci çizgi ise, tarihi olarak kırsal köyler, dağlık bölgeler ve göçebe kabileler arasında yaşayan halk İslam'ıdır. Bu halk İslam'ı da kendi içinde iki bölüme ayrılır. Birincisi Sünnî yorumu benimsemiş halk kesimidir. Bu anlayış birçok tarikatları da içine alır. İkincisi bizim heterodoks İslam dediğimiz Alevî ve Bektaşîler tarafından temsil edilen kesimdir.

İslam kelimesinin bizzat barış manasına gelen manası Anadolu'da asırlarca yaşanmıştır. Anadolu'da yaşayan değişik inançtan insanların din, dil, ırk, mezhep ayırımına tabi tutulmadan barış içinde yaşadıkları tarihi bir gerçektir. Dönemin şartları içinde değerlendirildiği zaman bu medeniyet insan haklarına en fazla riayet eden medeniyet olmuştur denilebilir. Bunun görülebilmesi için aynı çağın muadili medeniyetleri ile karşılaştırılması yeterlidir. Bu medeniyetin kaynağı; Türk tarihi, İslam dini ve Anadolu'da daha önce yaşamış olan Antik medeniyetlerde aranmalıdır.

Türklerin Müslüman olması ilmi kanallardan ziyade sûfi kanallarla olmuştur. Türkistan'da yaşayan insanların göçebe ve hayvancılıkla geçimini sağlayan sosyal yapısı düşünüldüğünde bu gayet doğaldır. Buna heterodoks kanallar da diyebiliriz. Bu yapı daha sonra karşılaştığı diğer inanç ve kültürlerden beslenerek ve onları besleyerek ulaştığı bütün noktalara bu orijinalliğini taşımıştır. Bu medeniyetin Anadolu kültürleri ile karşılaşması orijinal yapının oluşmasında kilit önemdedir.

Bu anlayışlar küçük değişikliklerle günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün bazıları bu farklılıklardan yola çıkarak Türkiye için sıkıntı çıkarmaya çalışmaktadır. Daha önce yapıldığı gibi farklı düşüncede olanlar görmezden gelinir ve ötekileştirilirse bir takım problemlerin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Dolayısıyla Şehirli İslam anlayışı ile Kırsal İslam anlayışlarının Anadolu'nun yaklaşık on asırlık tarihsel sürecinde aynı okyanustan doğan ama farklı topraklardan geçen iki ırmak olduğunu anlamak ve herkese anlatmak gerekir. Bunlar yapıldığında hem şimdiye kadar ortaya çıkarılan problemler çözülür, hem de bundan sonra bu tür problemlerin üretilmesinin önüne geçilmiş olur.

KAYNAKÇA

- Alşan, Mehmed Hakan, *Horasan Erenleri*, Kurtuba Yayınları, İstanbul 2012.
- Arnold, T. W., *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çeviren: Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz. A. Nihal Atsız), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Devletşah, *Tezkire-i Devletşah*, (Çeviren Necati Lugal), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- Eflaki, Ahmed, *Ariflerin Menkibeleri*, (Çeviren Tahsin Yazıcı), Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1959.
- Grousset, Rene, *Stepler İmparatorluğu*, (Tercüme: Halil İnalcık), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Honigmann, E., "Sugûr" mad., İA, XI, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, s. 2.
- İstî'lâmî, Muhammed-i, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme*, (Çeviren Mehmet Kanar), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Kafalı, Mustafa, *Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1997.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf*, İz Yayınları, İstanbul 2003.
- Özköse, Kadir, "Hacı Bayram-ı Veli ve Yaşadığı Döneme Tesiri", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 12, (2004), s. 53-72.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, İstanbul 1983³.
- Rasony, Lazslo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Türkiye Yayınları, Ankara 1964.
- Şeker, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Taneri, Aydın, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Bilge Yayınları, Konya 1977.
- Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, (Çeviren Ufuk Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1980.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul 1971.
- _____, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2005.

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Avâsım” mad., *DİA*, 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 111-112.
- Yinâç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.